

Валентин Бушанський

МАНІПУЛЯЦІЯ СВІДОМІСТЮ: ВІД ФРУСТРАЦІЇ ДО НОВОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

У статті розглядається феномен маніпуляції свідомістю. По-перше, розкрито особливості свідомості суб'єкта, поведінка якого визначається маніпуляцією, по-друге, уточнено поняття та структуру маніпуляції свідомістю. Показано, що передумовою маніпуляції є фрустрованість суб'єкта. Як наслідок, у поведінці, що визначається маніпуляцією, проявляється агресія, а ментальним наслідком є заміщення образу Я.

Ключові слова: свідомість, маніпуляція свідомістю, фрустрація, агресія.

***Bushanskyi V. V. Manipulation with consciousness: from frustration to new identity.** The article discusses the phenomenon of manipulation of consciousness. Firstly, disclosed the features of consciousness of the subject whose behavior is determined by manipulation, and secondly, clarified the concept and structure of the manipulation of consciousness. Shown that manipulation is a prerequisite frustration of the subject. As a consequence, the behavior which is determined by manipulation manifested aggression, and mental consequence is the substitution image of I.*

***Key words:** consciousness, manipulation of consciousness, frustration, aggression.*

Маніпуляція свідомістю стала фобією сучасної епохи. Бо й справді, що може бути жахливіше за втрату власного Я? Що може бути жахливіше, аніж безпам'ятство та безвольність; аніж зведення людини до ролі млявої маріонетки в чийсь руках? Зрештою, що є людина? За великим рахунком – лише її Я. Тож і втрата Я – достеменний еквівалент смерті. Є чимало людей, які живуть з імплантованими органами, пластиковими серцями, титановими вставками в черепні коробки, але немає жодної людини, що жила б із прищепленим, наче брунька, Я. Можливо, і збудеться колись фантазія Александра Беляєва: і десь, під скляним ковпаком, кліпатиме, вигадуючи формули, голова професора Доуеля. Медицина заповзято намагається здолати недосконалість людської тілесності. Успіхи пластичної хірургії поки що викликають лише відразу. Однак, цілком імовірно, що настане той день, коли людське тіло стане так само замінним, як і будь-який ширпотреб. Утім, що, напевно, ніколи не схотіла б замінити людина, то це власну особистість – рідне чудернацьке Я. Від клонування вівці Доллі до клонування людини, либонь, не велика відстань. І якби не заборони, то цей експеримент уже давно відбувся б. Та знову ж таки, спитаймося, чи не прагнула б людина, маючи можливість відтворити тіло, зберегти водночас і самосвідомість? Напевно. Хоча є одне «але»...

Микола Бердяєв, відповідаючи на незручне запитання – чому він християнин – написав: я християнин, бо прагну вічного життя; прагну, аби моє Я збереглося навіки. Бердяєв цурається смерті, йому огидні жадання пантеїстів розчинити власну свідомість у кострубатій природі чи інфантильні потяги індуїстів до нірвати – тобто знову ж таки дійти до забуття, розчинившись, будучи усім, в усьому. Бердяєв не був «лапочкою». Мав доволі скандальний характер. І на долю його випало чимало випробувань. І пам'ять його зберігала великі розчарування і великі радощі. Але він хотів, аби навіки збереглись і радощі його і його розчарування, і муки творчості й прикрощі образ, і страхи його і його звага. І щоб минали століття, щоб метляли хвостами комети, щоб спалахували й меркли світила, щоб дожеврило Сонце, мов остання сигарета, й охолола Земля, а в нескінченності Космосу все ж витала

його скандальна душа, пестячи кошлату душу улюбленого kota Мурі. Так, Бердяєв писав у «Самопізнанні»: коли помер Мурі, я плакав і молився, я вимагав у Господа, аби Той дарував Мурі вічне життя. Гадаю, що якби Бердяєв зіткнувся з поняттям «маніпуляція свідомістю», на нього напав би екзистенціальний жах. Бо ще не відомо, що жахливіше – втратити Я по смерті чи за життя.

Звісно, прагнення незгасимості Я, піднесене Бердяєвим із персоналістичним пафосом, є певним суто християнським досвідом. Проте, чи варто цей досвід розглядати як універсальний і належний? – це вже геть інше питання. Скажімо, Джордано Бруно з неменшим заповзяттям поривав-ся розтанути в Природі, щоб душа його зірвалася у височінь разом із пломенями багаття і стала часткою всього вічно мінливого живого та неживого: часткою хмарини, яка проронить вагітні життям дощові краплі, часткою травини, котра вип'є ці краплі, часткою скотини, котра з'їсть травину. Одне слово, не Бруно, а колообіг води в природі, про який розповідають учням учителі, вішаючи на дошку барвисту наочність. Утім, одне, напевно, можна стверджувати: і пантеїст Бруно не погодив би ся ще за нормальної температури тіла відцуратися од власного Я, віддати його в підпорядкування чомусь сторонньому та загальному і втратити можливість мріяти про грядущу проникність у все стороннє та загальне.

Людина цінує власне Я. Гуманісти величають це Я мікрокосмосом. А психологи зневажливо усміхаються, бо переконані (хоча і не просторікують на цю тему), що переважна більшість Я, захованих у п'їтливі людські тільця, не варті того, аби, згадуючи за них, використовувати велику літеру (Я). І причина проста: психологи бабагато знають про химери, що вовтузяться в людській свідомості.

Нещодавно одна знайома жінка-психолог розповіла мені за такий випадок. До неї не прийом прийшло подружжя. Проблема: дідусь розбещує внучку. Поспілкувавшись із основним фігурантом цієї справи, психолог дійшла унікального висновку: це якраз той випадок, коли методи гуманістичної психології не спрацьовують. Гуманістична психотерапія, метою якої є пробудження в людині високих

етичних мотивів – відповідальність, турбота, повага, співчуття (тощо) – виявилася банкрутом. З'ясувалося, що літній добродій чув про відповідальність і турботу, проте (за певних обставин) годен і забувати про них. Гуманістична психотерапія передбачає тривалий, іноді багаторічний процес спілкування з клієнтом. Однак наразі багаторічне спілкування було і недоречне, й, імовірно, безперспективне. Є випадки, казала психолог, коли необхідно миттєво й радикально «ламати Я клієнта» і вибудовувати заново.

«Ламати Я» – як нам бути із цією формулою? На яку далеку (але, звісно, високу) полицку нам сховати свій гуманізм разом із повагою до будь-якого унікального й самоцінного мікрокосмосу?

Чим закінчилася, спитаєте ви, ця історія з кримінально-набоковським душком? Закінчилася щасливо: психолог вдалася до еріксонівського гіпнозу – вона «зламала» сиво-чоле Я, і дідусь назавжди зятямив, що внучка – це лише внучка. (До чого ж збідніла його особистість, сказав би Владімір Набоков.)

Тож, як нам ставитися до «ламання Я»? Як нам ставитися до фактично насилля над особистістю, що принципово не прийнятне з гуманістичного погляду. Можливо, за певних обставин, як, скажімо, згаданий випадок, це ламання (себто насилля) є виправданим і поготів – доцільним? Можливо.., коли фахівець доходить висновку, що інші методи не дієві. Однак мимоволі напрошується незручне питання про довіру до фахівця та критерії, згідно з котрими ламання-насилля є необхідним.

А тепер перенесімо цей випадок із площини індивідуальної в площину соціальну. Чи трапляються випадки, коли виправданим і доцільним є ламання колективного Я? Коли певна соціальна група має звичку до вчинків, які варті лише зламу? Коли одні цінності повстають проти інших, одні уявлення проти інших, одні поведінкові стереотипи суперечать іншим? Звісно, еріксонівський гіпноз тут не зарадить, але політологія може підказати не менш дієві засоби. Тож, як бути із гуманізмом і повагою до «культурних особливостей», правами людини й багатьма іншими високими поняттями, од яких мліють усі конституції та декларації? Чи є фахівці, на авторитет котрих можна

було б покластися, і чи є критерії, які були б явними та зрозумілими? Упевнений, що такі авторитети є, як і є такі критерії. Однак немає фахівця, що зміг би раз і назавжди втовкмачити потрібні цінності і стерти неприйнятні навички. Й у цьому специфіка політики: вона завше мусить миритися з подвійними стандартами (буття не стирається, мов девіантні нахили) і дуже часто мусить вдаватися до дій, які обов'язково назвуть проявом подвійних стандартів.

Наразі ж хотів би повернутися до «але», яке я залишив у кінці першого абзацу. Ішлося про те, що іноді людина годна і відмовитись од власного Я. Тож, за яких умов настає це «іноді»? Зигмунд Фройд, сформулювавши свою трискладову структуру свідомості – підсвідомість, свідомість і надсвідомість, – водночас і возніс хвалу етичній здатності людини (надсвідомість контролює деструктивні нахили підсвідомості) і запропонував психотерапевтичний метод (осягнення підсвідомого як спосіб подолання його мимовільних проявів). Проте, що приховується за осягненням підсвідомого? І чому певні прагнення, враження, спогади, досвід опиняються у підвалі підсвідомості, замкнені там, наче навіжені злочинці? Безперечно, якщо людина витісняє певні враження та прагнення, то має на це підстави. Якщо ж їй іще й удається успішно їх сублимувати, то ми маємо справу зі здоровою соціально адаптивною психікою. Й у цьому разі осягнення підсвідомого лише загострюватиме спрямованість діяльності.

Однак. Як бути, коли людина не здатна до продуктивної сублимації? Особа, звісно, як і показує Фройд, переживатиме невротичний стан. Утім, до яких наслідків за умови браку соціальних і особистісних можливостей для сублимації призведе «осягнення» витісненого підсвідомого? Ці наслідки будуть соціально й особистісно деструктивними. Адже здаватиметься, ніби будинок, у підвалі якого замкнені навіжені злочинці, зник: залишився тільки підвал. *Соціальна девіація й особистісне саморуйнування – результат неприйняття образу власного Я.* І найрадикальніший досвід самозаперечення – суїцид. Тобто вже сам феномен суїциду показує, що людина здатна заперечити власну особистість, чинячи самосуд. Відтак до снаги

зробити простий висновок: *людське Я – самосвідомість, котра і є (як ішлося на початку статті) еквівалентом самого буття, – може бути відторгнуте тим-таки Я.*

Це прозорий і очевидний висновок. І від нього дуже просто перейти до міркувань про готовність суб'єкта до маніпуляції з його свідомості, тобто розкриття ситуації, за якої людина сама прагне, аби її Я було витіснене й замінене іншим. Але зупинитися на цьому висновкові – означало б уникнути складніших питань. Наприклад, такого: завдяки чому Я годне заперечити Я? Себто, в який спосіб Я стає бароном Мюнхгаузенем, що сам себе за косичку витягує з трясовиння? Цією «косичкою», звісно, є рефлексія. Саме рефлексивний процес забезпечує оцінювання Я й у разі його неприйняття може спонукати або до особистісного зростання, або до деструкції. Однак й у першому, й у другому випадках має місце самозаперечення. І тут потрібно взяти до уваги структуру рефлексивного оцінювання. Тобто, що є критерієм, керуючись яким особистість рефлексивно оцінює власне Я? Де береться цей критерій і як він функціонує у структурі свідомості? Якщо опосередковувати вже згадану теорію Фрейда, то таким компонентом, безперечно, буде надсвідомість. *Саме надсвідомість, що є етичною свідомістю, виконує роль критерію, щодо якого визначається соціальна й ціннісна відповідність Я.*

Придивімося до нашої культури: вона постулює раціонально-меркантильну особистість. Ми охочіше віримо філософам, приміром, Томасу Гоббсу й Іммануїлу Канту, котрі стверджують, що людина – це та сволота. Ми залюбки повторюємо сентенцію: людина людині – вовк. І геть не довіряємо, скажімо, Жан-Жаку Руссо, який був переконаний у природній доброті людини. А дарма. Самокритичність, здатність зневажати власну недосконалість свідчить якраз про потяг до ідеалу. А негативні прояви саморуйнування – алкоголізм, наркоманія, завдання собі каліцтва і навіть суїцид – показують, що туга за ідеалом є нестерпною. Саморуйнування – це також і ознака слабкості, капітуляції перед життєвими обставинами. Але кволість характеру не заперечує прагнення до особистісної та соціальної досконалості.

Августин Блаженний, пишучи «Сповідь», проявив неабияку вигадливість, доводячи: людське Я первинно гріхове. Але не менш поважний отець Церкви, Тертулліан, наполягав: добродетельність прищеплюється не релігією, а є вродженою здатністю, притаманною будь-якій людині. Гадаю, що відповідь на питання: яким є людське ество? – неможлива. Етика наголошує на соціально-культурних основах моралі. І, поділяючи раціоналістичні наукові принципи, ми мусимо цілком прийняти тезу про соціальність моралі та моральності. І водночас, розуміючи нез'ясовність питання про притаманність людині добра та зла, все ж маємо проявляти й певний агностицизм, вважаючи істинними і тезу про природну добродетельність людини, і тезу про природну злостивість. *Тож незалежно від того, природною чи соціальною є доброта, вона завжди присутня в рефлексивному процесі.* Химери підсвідомого завше зіставляються із чуттям того, що є добром і що є злом. І поготів – чуття недобродетельності пригнічує людину. Можливо, це пригнічення є наслідком патологічної соціальності людини, можливо – підказується вродженим чуттям, яке можна назвати совістю. Але наявність такого веління – очевидна.

Відтак ми маємо справу з двома складниками рефлексивного процесу: витісненими химерами підсвідомості та добродетельністю (чуттям етичного обов'язку). І рефлексивне усвідомлення браку добродетельності за умови акцентуації витіснених потягів призводить до самозаперечення та саморуйнування: людина не приймає негативний образ власного Я. Результатом самозаперечення і є готовність до маніпуляції свідомістю. А проявом саморуйнування – агресія, що супроводжує маніпулятивний процес. *Маніпульована особистість цілком усвідомлює, що вона є предметом гри. Проте вона водночас і приймає визначену їй роль, і рефлексує факт власної згоди на маніпуляцію. Утім, статус предмета маніпуляції є етично заниженим, а це мимоволі викликає психологічне неприйняття і самої маніпуляції, і готовності до підпорядкованого статусу, що спричиняє болісні переживання й агресію як соціальну, так і особистісну. Відтак людина намагається уникнути переживання аморальності. А досягти цього можна лише у*

два способи: або змінити ситуацію (подолати маніпуляцію), або змінити ставлення до ситуації (погодитися на маніпуляцію, замістивши образ Я).

Звернімо увагу й на те, що являє собою особа, яка в підпорядкованому статусі бере участь у маніпулятивній грі. Ця особа, безперечно, переживає кризу діяльності. Відчуваючи брак здатності реалізувати ближні цілі, вона ставить собі цілі об'єктивно недосяжні, завдяки чому отримує слухне виправдання постійним поразкам і бездіяльності. Наслідком стає конфліктна самооцінка: поєднання претензії на якусь визначальну роль і відчуття цілковитої нікчемності. Останнє переживання – не вельми комфортне. І саме тому особа створює собі образ ворога, на котрому й лежить провина в усіх негараздах. Цей ворог (реальний чи уявний) стає об'єктом, на який і спрямовується агресія. Але агресія (з огляду на рефлексію соціальної нереалізованості) спрямовується суб'єктом і на самого себе. Як наслідок, агресія стає основною формою діяльності. Тобто катування інших і самого себе перетворюється на мету, і до того ж, на мету цілком досягну. Не маючи успіху в продуктивній діяльності, суб'єкт скеровує всі зусилля на деструкцію. Звісно, руйнування – не така вже й проста справа. Вона теж потребує зусиль, наполегливості та системності. Але емоційне переживання спричинених і відчуваних страждань створює враження своєрідної повноти буття. Це Рене Декарту, аби пересвідчитись у тому, що він існує, потрібно було просто збагнути, що він мислить. Але Декарт був філософом і математиком. А нефілософам і нематематикам для осягнення факту існування достатньо страждання: я страждаю, а отже – існую. І поготів, цілком можливо, що страждання є не лише достатнім, а й необхідним чинником усвідомлення існування.

Отже, підбиваючи певний підсумок, варто конкретизувати функціональну структуру сприйняття маніпуляції свідомістю. Остання опосередковує такі складники: 1) фрустровану особистість (наголошу: нефрустрована свідомість не може бути предметом маніпулювання), 2) прояви фрустрованості – соціальну й особистісну агресію, 3) рефлексію та переживання аморальності, 4) уникання переживання шляхом зміни оцінки ситуації, що досягається лише шляхом заміщення образу Я.

Маніпуляція свідомістю, спрямовуючись на фрустровану особистість, використовує її агресивну мотивацію. Відбувається «каналізування» агресії, надання їй легітимності, певної законності. Агресія, яка негативно трактується християнською культурою, а тому й засуджується, набуває виправданості. І маніпульований суб'єкт, проявляючи агресію, цілком слушно може вважати, що він діє морально, адже діє за соціальною згодою. Фрустрованість завше супроводжується саморуйнуванням. І що більше суб'єкт проявляє соціальну агресивність, то більше, з огляду на докори надсвідомості, вдається й до особистісної агресії. Цілком зрозуміло, що суб'єкт прагне уникнути цього деструктивного стану. Саме тому він із заповзяттям вдається до соціальної агресії, котра дає йому відчуття моральності. Це відчуття моральності та соціальної активності у формі агресивної поведінки набуває синтезового втілення в новому образі Я.

Соціальна активність є складним феноменом. Вона включає картину світу й образ самосвідомості суб'єкта. Картина світу, у свою чергу, опосередковує: а) релігійно-метафізичні уявлення (релігійна віра, теїзм, атеїзм), б) міфологічний образ природи та життя як такого, в) особистісний сенс життя і смерті, г) соціально-політичні цінності та поведінкові навички, ґ) історичну свідомість, д) образ власного Я, що тісно пов'язаний із національно-етнічною та соціальною ідентичністю, а також соціально-політичними цінностями. Відтак соціальна активність суб'єкта не може бути випадковим і відстороненим процесом. Вона неодмінно потребує системного обґрунтування: релігійно-метафізичної санкції, узгодженості з розумінням життя, відповідності соціально-політичним цінностям, історичної образності (тощо). Як наслідок, соціальна активність (наразі – агресивна поведінка), усвідомлюючись, позначається й на образі Я. Відтак *маніпуляція свідомості призводить не тільки до поведінкових проявів, а й ментальних новоутворень. Аби, маніпулюючи свідомістю, змусити людину до певних учинків, потрібно не лише змінити її уявлення про соціально-політичну ситуацію, а й змінити образ її Я. Потрібно принадити їй новою релігійно-метафізичною, соціально-політичною, національно-етнічною й особистісною ідентичністю.*

Цілком зрозуміло, що для таких експериментів найпридатніша фрустрована особистість, котрій осоружне її безпорадне і вразливе Я. Саме тому *маніпуляції свідомістю передують створення ситуації соціально-культурного відчаю. Людина має пережити стрес. І це відчуття катастрофічності життя мусить тривати доволі довго, аби людина втратила віру в усі цінності.* І тоді стан фрустрованості перетворюється із ситуативного на особистісно-екзистенціальний.

Відтак, повернувши увагу, по-перше, до особистості суб'єкта, поведінка якого визначається шляхом маніпуляції свідомістю, та, по-друге, присутніх рис такої свідомості, зосередьмося на самій «механіці» маніпуляції. Із попередніх двох абзаців читач уже може скласти уявлення про моє трактування цього поняття. А читач, який цікавиться цією проблематикою, завважить, що запропоноване трактування дещо відрізняється од деяких інших. Передусім я хотів би повернути увагу до антології «Маніпуляція свідомістю», опублікованої у 30-му числі часопису «І», де вміщено інтерв'ю Мирослава Поповича, а також статі Сергея Кара-Мурзи, Сержа Московічі та інших авторів.

Зокрема, Мирослав Попович у розмові з куратором числа Яном Чайковським наголошує, що маніпуляція свідомістю насамперед зосереджується на емоційній сфері людини (її «занепокоєнні», «страхах», «прагненнях») і водночас зазначає: «там, де люди активно чогось хочуть, ними маніпулювати неможливо. Маніпулювати можна тільки там, де люди більш-менш пасивні» [3, с. 15]. Погляд Мирослава Поповича, безперечно, слухний: особистість, увесь світогляд якої визначається екраном телевізора, дуже легко піддається маніпуляції. Однак наразі принципове значення має аналітика людської «пасивності»: чим вона зумовлюється й до чого призводить? Цілком зрозуміло, що позірно пасивна людина може бути активною духовно. І навпаки: людина, яка спричиняє забагато галасу може нічого з себе не являти. Та не в цьому суть. Коли Мирослав Попович веде мову про пасивну людину, він конотативно відсилає до людини споживчого суспільства. Це обиватель, цінності якого визначаються телевізійною рекламою. Для такого індивіда, що розпродаж білиз-

ни, що розпродаж держави – справа однаково приваблива. (Пригадаймо, риторика довкола продовження терміну перебування Чорноморського флоту РФ у Севастополі зводилася винятково до гендлярської аргументації: «знижка» на газ, виплати за оренду самої бази, можливість контрактів на ремонт кораблів тощо. Безперечно, це саме ті аргументи, якими варто керуватися, вирішуючи питання національної безпеки. Однак ця базарна логіка була щиро прийнята частиною істеблішменту та громадськості. Принаймні інших аргументів чути не було.) Однак лихварська риторика та маніпуляція свідомістю – не тотожні речі. Остання може звертатися (і зазвичай звертається) до високих етичних мотивів. Річ лише в тім, що в спеціально створеній ситуації суб'єкт (із огляду на особливості ситуації та властивої йому свідомості) іноді й не годен розпізнати фальшивість закликів, скажімо, до патріотизму та самопожертви. І водночас, беручи участь у запропонованих формах діяльності, що розгортається під пафосну барабанну тріскотню, він керується деструктивними мотивами.

Загалом тотожний погляд на маніпульовану особистість поділяє й Серж Московічі. Французький автор бере за основу запропоноване Густавом Ле Боном трактування масової психології. Саме людина з натовпу (пасивний обиватель, про якого мовить Мирослав Попович) є представником аудиторії, що піддається ідеологічному навіюванню. Політична пропаганда, наголошує Московічі, послуговується спрощеними гаслами-формулюваннями. Зрештою, політичний дискурс перетворюється на суцільне цитування одних і тих самих тез. І саме ця цитатність (повторюваність) надає риторичі правдоподібності [2, с. 53]. І тут варто лише погодитися з Московічі. Послухаймо наших політиків. Як часто від них можна почути щось нове, не кажучи вже про цікаве? Однак ця риторична банальність не шкодить, а (парадокс) – сприяє популярності речників. Мова ж бо їхня – серйозна, а позиція – виважена, – міркує собі громадськість. І лише найуїдливіший мозок годен спитати: можливо, за банальністю слів є лише банальність думки?

Серж Московічі, слідом за Ґуставом Ле Боном, акцентує увагу й на таких двох аспектах: по-перше, людині з юрби властиве почуття безвідповідальності. Як наслідок, вона схильна вдаватися до агресії. По-друге, постановочна театральність політичних акцій – їхня багатолюдність, святковість, сфокусованість на персоні лідера – є необхідним атрибутом сугестивного впливу.

Тут варто уточнити поняття «агресія». Агресія юрби й агресія, каналізована шляхом маніпуляції свідомістю, – різні за природою феномени. Чому юрба є агресивною? Почуття колективної сили поєднується з відчуттям анонімності. Дійовою особою є не Я, а – Ми. Людина з юрби завше, наче випадково присутня в ній. Їй здається, що вона будь-якої миті може розвернутися й піти у своїх справах. І не задає собі запитання: а як так сталося, що вона опинилася в юрбі: з кийком у правиці, з прапором над головою? Людина з юрби зберігає відчуття моральної цнотливості: я злочинець? – щирі дивуючись, запитує вона. І подив її, і обурення її справді щирі. Бо в усьому (звісно) винні – вождь товариш Сталін, безіменна партія й абстрактна ідеологія. Інша річ – зв'язок агресії та маніпуляції свідомістю: тут використовується вже накопичений потенціал агресії, причиною якого є фрустрація. Утім, маніпулятивна організація агресивної поведінки, звісно, опосередковує особливості масової поведінки.

Викликає інтерес і стаття Серґея Кара-Мурзи «Суспільство спектаклю», в якій (як і в тексті Серґа Московічі) йдеться про феномен політичної театральності. За спостереженням російського автора, сучасна політика зловживає створенням «великих спектаклів, що занадто б'ють по відчуттях», – приміром, «непотрібний» танковий обстріл Російського парламенту (1993 рік), чи «безглузде руйнування Грозного» (1995-й) [1, с. 39]. Колись, пише Кара-Мурза, режисер Юрій Любімов виводив театр на вулицю, а нині вулиця перетворилася на театр [1, с. 41]. За правилами драматургії вибудовуються й політичні дійства: «оксамитова революція» у Празі (1989 рік) [1, с. 42], повалення режиму Чаушеску в Румунії (1989-й) [1, с. 44], «Горбачов-путч» (1991-й) [1, с. 45]. Не з усіма інтерпретаціями конкретних подій, які пропонує Кара-Мурза, можна погодитися. Ска-

жімо, страта подружжя Чаушеску відбулася, напевно, не тому, що Румунія виплатила всі зовнішні борги (і, як наслідок, мовляв, поставила під сумнів роль міжнародних банків), а тому, що «пожиттєвий президент» перетворив країну на другу за бідністю в Європі. Так само й дотепер не все зрозуміло з обставинами путчу 1991 року. Кажуть, чорт сидить у деталях. Однак не в деталях статті Кара-Мурзи. Посутне значення мають два положення, на яких наголошує автор: це, по-перше, провокаційний характер маніпуляції свідомістю та, по-друге, «театральність» політичного дійства, що стає формою маніпуляції.

Зупинімося на першому аспекті. У чому суть маніпулятивної провокації? У тому, що *провокація звужує варіативність політичної дії*. Людина завше перебуває в ситуації вибору. Принаймні навіть якщо вона бачить лише один поведінковий варіант, у неї завше є можливість взагалі нічого не робити. І поготів – бездіяльність (зазвичай) є найімовірнішим варіантом діяльності (людина, за еством своїм, – доволі ледаче та боязке створіння). Тож політичні заклики на кшталт – будьте відповідальними, будьте свідомими! – це марне стрясання повітря. І тут вельми корисною є провокація, що ґрунтується на передбачуваному варіанті відповіді та реакції на цю відповідь. Хрестоматійний приклад – подія 31 серпня 1939 року, коли був інсценований напад на німецьку радіостанцію в місті Глівіце. (Про наслідки, гадаю, згадувати не варто.) Провокація породжує ситуацію, в якій суб'єкт вимушений сказати: ми не маємо іншого виходу, ми вимушені, це – наш обов'язок. І завдяки велінню обов'язку він робить нечуване: встає з канапи, аби пристати до політичних лав.

Уже в самій провокативності є елемент театральності: статус жертви, пристрасно заломлені руки, очі сповнені сліз, прагнення помсти, співчуття та солідарність – які глибокі етичні почуття та високі естетичні вчинки! Ні, панове, що не кажіть, а в політиці не просто є елемент естетики, а й більше того – в неестетичній подобі політика просто неможлива. (Однак це тема для окремої розмови.)

Відтак із усією очевидністю постає така структура маніпуляції свідомістю: 1) мета – результат, який можна досягнути лише завдяки політичній активності мас,

2) фрустрування майбутніх учасників політичної активності, 3) провокація – спосіб актуалізації активності шляхом створення ситуації з вимушеним вибором, 4) заміщення Я – створення нової соціально-політичної ідентичності.

Подивімося на приклад, який у нас перед очима, – участь СРСР у Другій світовій війні. Злидні, голодомори, репресії перетворили громадян Країни Рад на озлоблену, перелякану масу. Бронепоезд революції прогуркотів, а електричка щастя так не прибула на жоден перон. Це і є фрустрація – почуття ошуканості та безнадії. А потім настали чотири воєнні роки і – Перемога. «Перемога» неодмінно з великої літери. Бо завдяки їй зацькована й зневажена людина отримала право на самоповагу. Адже вона справді – герой-переможець. А тому й варта пошани, як з етичного, так і естетичного погляду. Культу Перемоги у Другій світовій війні, культу прапора Перемоги ніколи не було б, якби не страхіття передвоєнних років.

Парадоксально, але маніпуляція свідомістю пробуджує в людях здатність на моральний учинок. Дає їй можливість трансформувати власний страх у героїзм, а злостивість у жертвовність. Інша річ, що героїзм і жертвовність – моральність і краса вчинку – так і залишаться єдиними її, суто індивідуальними здобутками. Бо на політичній шахівниці маніпульована людина – лише пішак.

1. Кара –Мурза С. Суспільство спектаклю // Ї. – 2003. – № 30. – С. 38-45.

2. Московічі С. Стратегія пропаганди і керованого навіювання // Ї. – 2003. – № 30. – С. 46-61.

3. Попович М. Байдушність – поле для маніпуляції // Ї. – 2003. – № 30. – С. 10-25.